

O'SMIRLARDAGI DEVIANT XULQ ATVORNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Nazaralieva Marhabo Xayitboevna

**Renessans ta'lim universiteti katta o'qituvchisi,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).**

Nurulloev Toxir Nutfulloevich

Renessans ta'lim universiteti, 4-bosqich talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17669952>

Annotatsiya: Maqolada o'smirlar orasida paydo bo'layotgan salbiy holat, ya'ni deviant xulq-atvor to'g'risida fikr yuritiladi. Shuningdek, deviant xulq-atvorni paydo qiluvchi omillar va ularni bartaraf etish yo'llari haqida ma'lumot berilgan. Tayanch tushunchalar: o'smir, o'spirin, yosh psixologiyasi, deviant xulq-atvor, tarbiya, ma'naviy-ma'rifiy profilaktik tadbirlar.

Kalit so'zlar: o'smir, o'spirin, yosh psixologiyasi, deviant xulq-atvor, ijtimoiy-psixologik omillar, tarbiya, ijtimoiy muhit, oilaviy munosabatlar, nazorat, moslashuv, emotsional barqarorlik, shaxs rivoji, profilaktika, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar, salbiy xulq, ijtimoiylashuv, konflikt, pedagogik ta'sir, psixokorreksiya.

Shaxs individual taraqqiyotining muhim omillaridan biri uning yoshiga bog'liq bo'lgan xususiyatlaridir. Chunki taraqqiyotning har bir yosh bosqichi o'zining rivojlanish omillariga, qonuniyatlariga, yangiliklari va o'zgarishlariga ega bo'lib, ular shaxsning xarakteri, temperamenti, iqtidori, atrofdagi voqea-hodisalarga qiziquvchanligi, yangilikka o'chligi, bilish jarayonlariga bevosita ta'sirini o'tkazadi. Yosh taraqqiyoti davrlarining ham sifat, ham miqdor o'zgarishlariga ega bo'lgan ko'rsatkichlari borki, yosh psixologiyasi har bir yosh xususiyatlarini ana shu ikkala ko'rsatkich nuqtayi nazaridan o'rganishi va shaxs xulqini boshqarish va ta'sir ko'rsatishda ularga tayanmog'i lozim. Umuman psixologiyada isbot qilingan faktlardan biri shuki, turli davrlardagi inson taraqqiyoti o'ta murakkab jarayon bo'lib, har bir davrning o'z qonuniyatlari mavjud. Har bir bosqichda shaxsning biror-bir xususiyatlari o'zining etuklik fazasiga erishadi. Shunisi xarakterliki, har bir yoshda biror fuksiyalarning rivojlanishi boshqa bir funksiyalarning susayishi hisobiga ro'y beradi. Masalan, bolalikning ilk bog'cha yoshida fazoga moslashuv juda kuchaysa, keyinchalik uning o'rnini vaqtni adekvat idrok qilish kuchayadi. Xuddi shunday bolaning 3-5 yosh davri tilni, uning lug'aviy va strukturaviy xususiyatlarini o'zlashtirishga juda maqbul bo'lsa, etuklik davri bo'lmish 45-55 yoshlarga kelib ayni shu sifat deyarli o'zini yo'qotadi ("til qotib qoladi"). Yosh davrlarining barchasidagi umumiy mezon shuki, har bir taraqqiyot davri shaxs rivoji uchun nimani taklif etadi-yu, shaxs unda qanday rivojlanish ko'rsatkichlariga ega bo'ladi. Ularni tabiiy o'zgarishlarda bilish va o'rganish kerak, chunki busiz shaxs tarbiyasini to'g'ri yo'lga qo'yib bo'lmaydi. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi ijtimoiy pedagogik profilaktikani olib borishda ta'lim muassasasiga o'quvchilar 15-18 yoshda ta'lim olishlari, bu yosh aynan o'smirlikdan o'spirinlikka o'tish davriga to'g'ri keladi. Bu davrning o'ziga xos jihatlari va unga to'g'ri keladigan pedagogik bilimlar, usullar, pedagogik taktlarni bilishimiz nihoyatda muhim. Aks holda, singmaydigan asfalt erga suv seplashdek gap. O'smirlik va o'spirinlik davrlari maktab va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida o'qish davrlariga to'g'ri keladi. Bu davrdagi etakchi faoliyat o'quv faoliyati bo'lib, unda bola bilim olish bilan bog'liq malaka va ko'nikmalarni orttirishdan tashqari, shaxs sifatida muhim o'zgarishlarga tutadi. O'smirlik davri eng murakkab va shu bilan birga muhim taraqqiyot

bosqichidir. Ilk o'smirlik 11-13 yoshni, katta o'smirlik 14-15 yoshni o'z ichiga oladi. Bu davrning eng muhim xislati shundan iboratki, u bolalikdan o'spirinlik, kattalikka, yoshlikdan etuklikka o'tish davridir. O'smirlik organizm taraqqiyotidagi shiddat va notekisliklar bilan xarakterlanib, bu davrda tananing intensiv tarzda rivojlanishi va suyaklarning qotishi ro'y beradi. Yurak va qon tomirlar faoliyatida ham notekislik bo'lib, bu ham bola fe'lining o'zgaruvchan, dinamik va ba'zan noma'qulliklar hamda noqulayliklarni keltirib chiqaradi. Bunday o'zgarishlar asab tizimiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib, bola tezda achchiqlanadigan yoki tormozlanish yuz berganda anchagacha depressiya holatidan chiqolmaydigan tushkunlikda qolishi mumkin. Shuning bilan birga, bu davr ziddiyatlarga to'la va beqaror bo'ladi. Bu davrda yoshlarning tana a'zolarida rivojlanish jadallashadi, vazn ortadi, bo'yi o'sib, tana kundan-kunga kuch-qudratga to'ladi. Bu davrda yoshlarning ma'naviy dunyosi va axloqiy qiyofasi, shaxsiy didi, havasi, qiziqishi, muhabbat tuyg'usi ham bir necha bor o'zgaradi. Aynan, yoshlik davrida jismoniy etilish bilan ma'naviy kamolot o'zaro bog'liq uyg'un holda o'smaydi. Jinsiy balog'atga etish yoshini 15-16 yosh desak, huquqiy jihatdan 18 yosh e'la o'smirlik davri yoshlikka qadam tashlashning eng murakkab va shu bilan birgalikda muhim taraqqiyot bosqichidir. Mazkur yoshda organizmda jinsiy etilish va boshqa biologik xususiyatlar parallel tarzda rivojlanadi. Buning uchun organizmda fiziologik va psixologik rivojlanishning maksimal darajada balanslashtirilib borilishi shu yoshga xos bo'lgan xususiyatlar ekani e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. O'smir organizmida kechayotgan psixik taraqqiyotning o'ziga xosligi shundaki, u muttasil rivojlanib boradi, lekin bu rivojlanish ko'plab qarama-qarshiliklarni o'z ichiga oladi. O'smir "Men"ida nimalarni xohlasa, u yashayotgan ijtimoiy muhitda bu narsa o'z aksini topmasligi mumkin. Endi o'smir uni tushunadigan, "buyuk orzu"larini ro'yobga chiqarishga ko'maklashadigan, u bilan dildan suhbatlashadigan insonga ehtiyoj seza boshlaydi. O'smir hayotida ijtimoiylashuv asosiy rolni o'ynaydi. O'smir oilada, mahallada, maktabda, kollejda, o'rtoqlari davrasida ijtimoiylashadi, ya'ni jamiyatga qo'shilib yashaydi. Ya'ni u tug'ilgan onidan boshlab o'ziga o'xshagan insonlar qurshovida bo'ladi va uning butun ruhiy potentsiali ana shu ijtimoiy muhitda namoyon bo'ladi.

Tashqaridan shaxsga ko'rsatilayotgan ta'sir oddiy, mexanik tarzda o'zlashtirilmay, u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyoni aks ettirish xususiyati nuqtayi nazaridan subyektiv tarzda idrok etiladi. Shuning uchun ham bir xil ijtimoiy muhit va bir xil ta'sirlar odamlar tomonidan turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, 10-15 ta o'quvchidan iborat kollej o'quvchilarini olaylik. Ularning bilimni, ilmni idrok qilishlari, ulardan ota-onalarining kutishlari, o'qituvchilarning berayotgan dasrlari va unda etkazilayotgan ma'lumotlar, manbalar va boshqa qator omillar bir xildir. Lekin baribir ana shu 15 nafar o'quvchining har biri shu ta'sirlarni o'zicha, o'ziga xos tarzda qabul qiladi va bu ularning ishdagi yutuqlari, o'quv ko'rsatkichlari va iqtidorida aks etadi. Bu esa ijtimoiylashuv va individualizatsiya jarayonlarining o'zaro bog'liq va qarama-qarshi jarayonlar ekanligidan darak beradi. Ijtimoiylashuv jarayonlarining ro'y beradigan shart-sharoitlarini ijtimoiy institutlar deb ataymiz. Bular jumlasiga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat muassasalari (bog'cha, maktab, akademik litsey va kasb-hunar ta'limi muassasalari, oliygohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlari kiradi. Mana shu institutlar bilan o'smirning ijtimoiylashuvi o'smirning xulqini, dunyoqarashini yoki ijobiy tomonga, yoki salbiy tomonga o'zgartirib yuboradigan ijtimoiy muhit hisoblanadi. Chunki o'smirdagi psixik taraqqiyot, xohish, istak, qiziqishlar ijtimoiy institutlardagi muhit bilan parallel kechmaydi.

Natijada o'smir xulq-atvorida me'yorlardan og'ish kuzatiladi, ya'ni o'smirda deviant xulq-atvorga moyillik yuzaga keladi. Deviant xulq-atvor jamiyatda o'rnatilgan axloq me'yorlariga mos kelmaydigan insoniy faoliyat yoki xatti-harakat, ijtimoiy hodisa bo'lib, yolg'onchilik, dangasalik, o'g'rilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, o'z joniga qasd qilish, diniy ekstremizm va terrorizm g'oyalariga qo'shilish va boshqa ko'plab shu kabi holatlar ushbu xulq-atvor xususiyatlari hisoblanadi. Deviant xulq deganda, jinoyatchilik, ichkilikbozlik, giyohvandlik, fohishabozlik, diniy ekstremistik oqimlarga moyilliklar nazarda tutiladi. Deviant xulq-atvor bir shaxsning salbiy xulq-atvordan iborat faoliyatini, shuningdek, muayyan guruhning og'ma xulq-atvorlarini ham ifodalovchi tushunchadir. E. Merton deviant xulq-atvorga quyidagicha ta'rif beradi: "Deviant xulq-atvor jamiyatda e'lon qilingan qadriyatlar va rasmiy xulq-atvor standartlari bilan aholi xulq-atvor motivlari hamda mavjud imkoniyatlarining bir-biriga mos kelmay qolishi natijasidir". Shaxslarda yuz beruvchi deviant holatlarning paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan uchta omilni ko'rsatish mumkin. Bular shaxs xususiyatlari, muammoli holat va ijtimoiy nazorat institutlari. Aynan mana shu omillar shaxsning qanday faoliyat yuritishini belgilab beradi. Masalan: o'smir shaxsining takomillashuvi va shakllanishiga turtki bo'lgan omillardan biri o'quv faoliyati motivlaridagi sifat o'zgarishidir. Kichik maktab yoshidagi boladan farqli, o'smir endi faqat bilimlar tizimiga ega bo'lish, o'qituvchining maqtovini eshitish va "5" bahoni ko'paytirish uchun emas, balki tengqurlari orasida ma'lum ijobiy mavqeni egallash, kelajakda yaxshi odam bo'lish uchun motivlari ustuvor bo'lib boradi. O'smirning shaxs sifatidagi taraqqiyotida ikki xil holat kuzatiladi: bir tomondan, tengqurlar bilan yaqinroq aloqada bo'lishga intilish, guruh normalariga bo'ysunish, ikkinchi tomondan, mustaqillikning oshishi hisobiga bola ichki ruhiy olamida ayrim qiyinchiliklar kuzatiladi. O'zgalarni anglash bilan o'z-o'zini anglash o'rtasida ham qarama-qarshiliklar paydo bo'ladi. Ko'pincha o'smir o'z imkoniyatlarini yuqori baholaydi, boshqalar esa uning kuchi, irodasi va salohiyatiga ishonchsizlik bilan qaraydi. Lekin shunday bo'lsa-da, o'zini nima qilib bo'lsa ham hech bo'lmaganda tengqurlar jamiyati tomonidan tan olinishiga erishishga intiladi va ular bilan muloqot hayotining ma'nosiga aylanib qoladi. Agar o'smir shu davrda biror sabab bilan tengqurlari jamiyati tomonidan inkor qilinsa, u bunga juda katta mudhish voqeaday qaraydi, kollejga bormay qo'yishi, hattoki, suitsidal harakatlar (o'z joniga qasd qilish)ni ham sodir etishi yoki ularga ko'rsatib qo'yish maqsadida jinoyatchilar to'ldasiga kirib qolishi, natijada hayotiy tajriba etishmasligi tufayli aldanib, adashib diniy ekstremistik va terroristik oqimlarga qo'shib qolishi mumkin. O'quvchi-yoshlardagi deviant xulq-atvor bu tug'ma emas. Ba'zan bu illat ijtimoiy muhit tufayli yuzaga keladi. Tajribalar shuni ko'rsatdiki, dastlab yaxshi xulqli bolada ham ma'lum bir ijtimoiy muhit yoki qandaydir salbiy voqea-hodisa tufayli deviant xulq paydo bo'lishi mumkin. Bu tarbiya usulida yo'l qo'yilgan xatolik sabab shunday bo'ladi. Bola agressiv bo'lib qoladi. Shu o'rinda psixologlar tomonidan agressiyaga qanday ta'rif berishganini keltiramiz: Agressiya kimgadir zarar etkazishga yo'naltirilgan jismoniy yoki verbal (nutq vositsida) xulq bo'lib, g'azabdan paydo bo'ladigan va shaxsiy maqsadga aylangan dushmanlik agressiyasi hamda biron-bir maqsadga erishish vositasi bo'lgan instrumental agressiya farqlanadi. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, agressiv reaksiyalar mexanizmini ishga soladigan quyidagi omillar mavjud: aversiv holatlar (og'riq, chidab bo'lmas jazirama issiq, hujumkor xulq, tiqilinch, surunkasiga kamsitilish), hayajon, ommaviy madaniyat va guruhliy kontekst. Agressiv holatni paydo qilish - bu diniy ekstremizm va terrorizmning eng asosiy "tarbiya" usuli. Chunki o'smirda agressivlik, ya'ni deviant xulq-

atvorni yuzaga keltirib olinsa, endi uni jamiyatga qarshi qo'yib, unga qurol ko'tarib, qirib tashla, desalar, hech ikkilanishsiz buyruqni bajaradigan itoatli qilib qo'yishadi. To'g'ri, bu borada ancha ishlar olib borilmoqda. Kuzatishlarimizdan kelib chiqib, masalani tahlil qiladigan bo'lsak, bu kabi o'tkazilayotgan profilaktik tadbirlarda qator, birinchisi ta'lim muassasasida bu yo'nalishda olib borilayotgan ishlar "oqibat"ga qaratilgan, "sabab"ga emas; ikkinchisi ta'lim muassasasida o'tkazilayotgan yig'ilishlar faqat faol, muammosiz, "yig'ilishga kirib o'tir" desa, kirib o'tiradigan o'smirlar bilan olib borilishi; uchinchisi muammoli oilalar, ya'ni noto'liq oilalar, notinch oilalar, kam ta'minlangan oilalardan kelayotgan o'smirlarning har biri bilan alohida individual yondashuv bo'lmagan. Bunday oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlar ko'pincha dars mashg'ulotlariga qatnashmaydi. Beshinchisi ta'lim muassasasida ham, oilalarda ham psixolog xizmatidan foydalanish ko'nikmasi mavjud emas. Olninchisi ta'lim muassasasidagi psixolog shtatida esa aksariyat o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lgan shaxslar ishlab kelgan. Deviant xulq o'smir shaxsiga e'tiborsizlik, uning qiziqishlarini e'tiborga olmaslik va nazoratsiz qoldirish, ertangi kunga nisbatan qiziqish va umid uyg'ota olmaslik kabi qator salbiy motivlar asosida shakllanadi. Bu motivlar esa faqatgina oilada yoki ta'lim tizimida emas, har ikkala tarbiya o'chog'ining uzviyligi ta'minlangandagina bartaraf etilishi mumkin. O'smirlarga oilada ta'lim-tarbiya berilayotganda ota-onalarning o'zlari ular uchun namuna, ibrat bo'lishlari kerak. Deviant xulq-atvorli bola nafaqat o'zigina me'yorlarga moslasha olmaydi, balki o'zi anglamagan holda ijtimoiy normalarga, me'yorlarga moslashgan ota-onalari, yaqinlari faoliyatini ijtimoiy me'yordan og'ishiga sabab bo'lmoqda. Ko'p hollarda ota-onalar bolalaridagi deviant xulq-atvorlarni tan olgilari kelmaydi, dalillarni yoshlikka, tajribasizlikka, erkalikka yo'yishadi. Deviant xulq-atvor dalillari inkor qilib bo'lmaslik darajasiga etadi. Ota-onadagi salbiy emotsional-hissiy holat yuqori depressiv darajaga etadi. Ilojsizlik, najotsizlik holati sodir bo'ladi. G'ayri tabiiy, mo'jizaviy chora-tadbirlar xayolga kela boshlaydi. Vaziyatdan chiqish chora-tadbirlari to'g'risida fikrlash boshlanadi. Vaziyat qabul qilinadi, mutaxassislarga murojaat qilish eng to'g'ri yo'l ekanligi (ijtimoiy pedagogik yordamida) tan olinadi va bu yo'lda harakat boshlanadi. Deviant xulq-atvorli bolasiga ota-ona butun e'tiborini, faoliyatini bog'lab, atrofidagi kasbiy, ijtimoiy munosabatlarini uzib qo'yishi mumkin. Ijtimoiy pedagog, ota-onaga deviant xulq-atvorli bolani davolash, ijtimoiylashtirish bilan birga o'zlarining ham kasbiy, ijtimoiy, individual hayotlari bilan yashashlari kerakligini uqtirib boradi va shunga erishadi. Shunday qilib, deviant xulq-atvorli bola to'la ijtimoiylashib ketadimi-yo'qmi, bundan qat'iy nazar, pedagog ota-onaning individual, ijtimoiy, kasbiy hayotlarini to'la, normal saqlanib qolishining choralarni ko'rish, ta'minlashi zarur.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. G'oziev E. G'. *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: O'zbekiston, 2010.
2. Rasulov R. R. *Yosh davrlar psixologiyasi*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
3. Karimova V. M. *Sotsial psixologiya*. – Toshkent: Ilm Ziya, 2013.
4. Xodjayev B. X. *Oila psixologiyasi*. – Toshkent: Universitet, 2018.
5. Xudoynazarov N. H. *Psixologiya asoslari*. – Toshkent: Universitet, 2016.
6. Гинзбург М. Р. *Психология подросткового возраста*. – Москва: Академия, 2016.
7. Дмитриева Т. В., Саркисян Г. Г. *Девуантное поведение: диагностика и профилактика*. – Москва: Юрайт, 2020.